

Número 44 (juny 2020)

INICI / ARXIUS PERSONALS DE DONES DURANT LA DICTADURA: APROXIMACIÓ ALS FONS DOCUMENTALS DEL MUSEO DE LA MEMORIA Y LOS DERECHOS HUMANOS DE XILE

Arxius personals de dones durant la dictadura: aproximació als fons documentals del Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Xile

📄 Versión castellana

</> Metadades

María Luisa Ortiz

Cap de Col·leccions i Recerca
Museo de la Memoria y los Derechos Humanos

mlortiz@museodelamemoria.cl

Oriana Bernasconi

Acadèmica
Departamento de Sociología
Universidad Alberto Hurtado

obernasc@uahurtado.cl

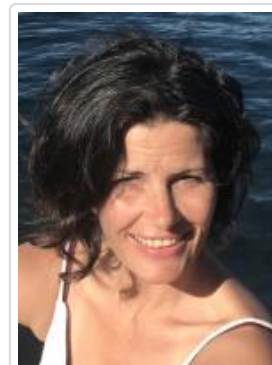
Tamara Lagos

Encarregada de Recerca del projecte "Memorias del siglo xx"
Archivo Nacional

tamara.jose.lagos@gmail.com

María Luisa Ortiz Rojas

Oriana Bernasconi

Tamara Lagos Castro

DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.44.11>

Citació recomanada

Ortiz, María Luisa; Bernasconi, Oriana; Lagos, Tamara (2020). "Arxius personals de dones durant la dictadura : aproximació als fons documentals del Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Xile". *BiD: textos universitaris de biblioteconomia i documentació*, núm. 44 (juny). <<http://bid.ub.edu/44/ortiz.htm>>. DOI: <https://dx.doi.org/10.1344/BiD2020.44.11> [Consulta: 12-06-2020].

Resum

Objectiu: identificar, descriure i analitzar les narratives presents en les donacions fetes per dones al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Xile.

Metodologia: estudi exploratori de metodologia mixta. Considera una anàlisi estadística descriptiva dels fons documentals donats al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos segons tipus de donant i gènere; una anàlisi del perfil, la motivació, la procedència i el tipus d'experiència aportada en les donacions de dones per a proposar una tipologia dels seus arxius, i l'anàlisi de 37 fons documentals seleccionats per a il·lustrar aquesta tipologia.

Resultats: malgrat les dures restriccions imposades per la dictadura a l'exercici de la política, l'associació i l'expressió pública, i els danys profunds que el terrorisme d'estat va produir en el teixit social, els arxius personals revelen el paper fonamental que les dones van exercir en el camp de la defensa i la promoció dels drets humans, i també en el camp polític, social i cultural organitzat i mobilitzat contra la dictadura a Xile.

Resumen

Objetivo: identificar, describir y analizar las narrativas presentes en las donaciones realizadas por mujeres al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Chile.

Metodología: estudio exploratorio de metodología mixta. Considera un análisis estadístico descriptivo de

los fondos documentales donados al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos según tipo de donante y género; un análisis del perfil, motivación, procedencia y tipo de experiencia relevada en las donaciones de mujeres para proponer una tipología de sus archivos y el análisis de 37 fondos documentales seleccionados para ilustrar dicha tipología.

Resultados: pese a las severas restricciones impuestas por la dictadura al ejercicio de la política, la asociación y la expresión pública, y a los profundos daños que el terrorismo de Estado produjo en el tejido social, los archivos personales revelan el rol fundamental que las mujeres desempeñaron en el campo de la defensa y la promoción de los derechos humanos, y también en el campo político, social y cultural organizado y movilizado contra la dictadura en Chile.

Abstract

Objective: To identify, describe and analyse the narratives present in the documents donated by women to Chile's Museum of Memory and Human Rights (MMDH).

Methodology: A mixed-method exploratory study which presents a descriptive statistical analysis of the collection of documents donated to the MMDH, according to the person making the donation and the genre; an analysis of the profile, rationale, origin and type of experience described in order to propose a classification; and the analysis of 37 documents selected in order to illustrate this classification.

Results: Despite the severe restrictions imposed on political activity, association, and public discourse, and the profound damage that state terrorism inflicted on the social fabric, the personal documents of women bear witness to their fundamental role in the defence and promotion of human rights, as well as in the political, social and cultural mobilization against the dictatorship of Chile.

Paraules clau: Museo de la Memoria y los Derechos Humanos (Xile), Xile, Dones, Museus d'història, Història dels museus, Fons d'arxius, Arxius personals, Història dels arxius

Keywords: Museo de la Memoria y los Derechos Humanos (Chile), Chile, Women, History museums, Museum history, Archival fonds, Personal archives, Archive history

---

Rebut: 16/12/2019. Acceptat: 25/02/2020.

1 Introducció

A Xile, des de l'11 de setembre de 1973, les forces armades i de l'ordre, amb la col·laboració de civils, van practicar la mort, la desaparició, la detenció massiva, la persecució i la tortura de partidaris del govern democràtic del president Salvador Allende. Els primers mesos després del cop d'estat, milers de persones van ser detingudes a tot el país i la gran majoria, sotmeses a tortures i tractes cruels i degradants. Es va prohibir tota forma d'organització social, gremial o política. En 17 anys de dictadura, els drets humans van ser violats de manera sistemàtica i van funcionar més de 1.300 recintes de detenció. Milers de persones van ser forçades a deixar el país o en van sortir per protegir la vida. Desenes de milers van ser expulsades dels seus llocs de treball o estudi per raons polítiques.

Ben aviat, familiars i supervivents, al costat de professionals, religiosos i persones compromesos amb la defensa de la vida, es van aconseguir organitzar per a denunciar la situació i assistir les persones afectades. Al començament dels anys vuitanta, i després d'una greu crisi econòmica que va sumir centenars de milers de famílies en la desocupació i la pobresa, la societat va protestar massivament per la fi de la dictadura. El plebiscit del 5 d'octubre de 1988 va permetre posar-hi fi i començar el camí per a retornar a la democràcia.

A l'Amèrica del Sud, històricament les dones han acomplert un paper fonamental en el camp dels drets humans i la memòria. De fet, aquest és un camp feminitzat. Sigui com a supervivents, testimonis, denunciants, defensores, vaguistes, líders territorials, pedagogues, artistes, comunicadores o testimoniants, les dones han organitzat i sostingut els processos de denúncia, justícia, veritat, reparació i memòria per enfrontar-se a la violència d'estat. Els arxius de persones, col·lectius i institucions permeten acostar-se a aquesta lluita, i a l'experiència viscuda en escenaris de fractura social, política i humanitària.

El propòsit d'aquest article és contribuir a l'anàlisi i la reivindicació del paper de les dones en el camp de la defensa i la promoció dels drets humans, i també en el camp polític, social i cultural organitzat i mobilitzat contra una dictadura. Per a això analitza, mitjançant una recerca exploratòria, el cas de les col·leccions donades per dones de manera individual o col·lectiva al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Xile. Ens preguntem què ens diuen aquests patrimonis del paper i l'activitat d'aquelles dones: les seves formes d'acció, les aliances que estableixen, les maneres d'organitzar-se, la seva participació en aquest tipus de processos històrics i la incidència que hi van tenir.

Juntament amb altres llocs, el Museo de la Memoria y los Derechos Humanos és un espai de mediació cultural destinat a donar visibilitat a les violacions dels drets humans comeses per l'Estat de Xile entre 1973 i 1990, perquè, per mitjà de la reflexió ètica sobre la memòria, la solidaritat i la importància dels drets humans, s'enforteixi la voluntat nacional de manera que mai més no es repeteixin fets que afecten la dignitat de l'ésser humà. Des que es fundà, l'11 de gener de 2010, el Museo de la Memoria y los Derechos Humanos desenvolupa un treball permanent de recerca i increment de les seves col·leccions, perquè són la font que permet conèixer aquest passat i reflexionar-hi.

L'article comença definint conceptes centrals per al seu desenvolupament i discutint el paper de les dones xilenes en el camp dels drets humans, la política, la societat i la cultura durant l'època, amb la finalitat de proporcionar antecedents per a interpretar les col·leccions que anys després van ser donades al museu. A continuació, explica la metodologia de recerca i una tipologia preliminar d'organització dels patrimonis documentals associats a l'activitat de les dones durant la dictadura xilena. La tercera part presenta la configuració de la col·lecció del museu i diferents formes de participació de dones segons l'anàlisi de les seves donacions. Les conclusions consideren la diversitat de camps d'acció i les formes d'incidència desplegades per les dones durant la dictadura.

2 Arxius personals, moviment de dones i dictadura

2.1 Arxius privats en temps de dictadura

La pràctica d'arxivar és una manera de conservar certes accions humanes, per si mateixes peribles, mitjançant els vestigis materials: imatges, escrits o objectes. En general, aquest gest que conserva és un mitjà per a testificar, evidenciar, atresorar i reivindicar experiències viscudes. Arxivar és, per tant, un recurs humà que ens permet deixar rastre de la nostra inserció al món (Arendt, 2011). Un cert lloc i una identitat són definits i afirmats per aquests documents; qui som, què ens commou o indigna i quines opcions estem disposats a defensar. El gest d'arxivar també representa una modalitat de cura i de resguard, que habilita certa connexió personal i íntima amb una part de la biografia d'una persona, de la història d'una relació o de la trajectòria d'un col·lectiu. La manera en què es decideix organitzar els arxius o no i la tria de què es conserva i què es descarta representen també la manera particular en què les persones i els col·lectius reconstrueixen el relat de la seva identitat. Així, la producció i la conservació de registres constitueixen una manera de "probar y conmemorar nuestras vidas individuales y colectivas, nuestra existencia, nuestras actividades y experiencias, nuestras relaciones con los demás, con los otros, nuestra identidad, y nuestro lugar en el mundo" (McKemmish, 1996, p. 3).

A diferència de l'arxiu nacional, institucional o estatal, els arxius privats, siguin personals o col·lectius, produïts en la denúncia d'una dictadura i la resistència a aquesta, són un objecte cultural particular. No neixen, per descomptat, amb la intenció de convertir-se en un arxiu o col·lecció. Els documents que acaben constituint un arxiu d'aquesta mena són iniciatives improbables, inesperades, necessàries i urgents, vestigis d'una pulsio per fer sentit d'una catàstrofe i denunciar els crims i les vexacions que converteixen a uns en víctimes i a uns altres en figures de

l'horror, per reivindicar els qui van ser victimitzats i desvelar-ne la veritat.

Aquests arxius donen proves del que es visqué i són un instrument per a fer tangible l'experiència i sostenir-la en el record. Comunament corresponen a una col·lecció fragmentària d'indicis que permeten acostar-se a episodis rutinaris i extraordinaris de vides tensionades per la violència i la seva resistència. Documents oficials, personals, fotografies, àudios, iconografies, artesanies, objectes personals, vídeos, retalls de premsa, escrits, entre tants altres, parlen i reafirmen l'experiència. I també són petjada i testimoniatge d'actes de vitalitat i creativitat; maneres de sobreviure; estratègies per a enfrontar-se a la mort, l'oblit i la impunitat, i, finalment, senyals ètics que indiquen sentiments morals com la indignació, la commiseració, la justícia i la necessitat de la memòria.

2.2 Dones i dictadura

Com assenyala Hiner (2015), a Xile les dones d'esquerra i de dreta van participar àmpliament i de manera diversa en els moviments sociopolítics dels anys seixanta i setanta, per mitjà de sindicats, centres de mares, organitzacions de base, grups armats i la mateixa estructura partidària, la qual cosa no va implicar un qüestionament de l'ordre patriarcal imperant en la societat de l'època, si bé en els moviments socials del període el feminisme existia.

En particular, en el moviment de drets humans llatinoamericà, les dones han estat protagonistes dels processos de resistència a les dictadures mitjançant el recurs a les tàctiques de la no violència activa i els moviments socials, i també com a part de moviments revolucionaris i armats (Hiner, 2015).

3 Metodologia i casos d'estudi

Seguim una metodologia mixta de recerca en arxiu. A partir d'una anàlisi estadística descriptiva dels 1.881 fons documentals donats al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos, vam obtenir que el 35% correspon a donants dones.¹ Analitzant el perfil, la motivació, la procedència i el tipus d'experiència aportada en aquest subconjunt, definim 4 tipus d'arxius donats per dones. Per a il·lustrar-los, seleccionem 37 fons documentals:

1. Arxius d'organitzacions o moviments relacionats amb dones, sobre les accions de col·lectius de dones i feministes que, malgrat les dures restriccions imperants, van buscar ingerència pública. Els documents cobreixen el període 1974-2013, inclouen retalls de premsa, fullets, documents de gestió, comunicats i declaracions públiques, informes, iconografia, testimoniatsges, correspondència, publicacions seriades, fotografies, entre altres tipus, i pertanyen als fons següents:
  - El Fons Mujeres Democráticas sobre la Agrupación de Mujeres Democráticas, un moviment voluntari, unitari i solidari, sense finalitat de lucre, destinat a la defensa i la promoció de la democràcia i els drets humans, centrat en els drets de les dones.
  - Els fons Teresa Valdés i Lucía Rojas Silva sobre el moviment Mujeres por la Vida, format l'any 1983 com un col·lectiu d'opositors que va alçar la veu per denunciar la repressió, les violacions dels drets humans i pressionar per la restauració de la democràcia.
  - El Fons de l'agrupació Movimiento Pro Emancipación de la Mujer Chilena (MEMCH), fundat l'any 1935 per a lluitar per la igualtat de drets civils i jurídics. Després d'un període dissolt, ressorgeix l'any 1983 en el MEMCH 83, una coordinadora d'agrupacions de dones.
  - El Fons del Programa de Acción con Mujeres (PROSAM), organització no governamental que va treballar amb organitzacions comunitàries durant i després de la dictadura, principalment olles comunes organitzades en sectors populars per a enfrontar-se a la fam.
  - El Fons Berta Guerra sobre l'Asociación Latinoamericana de Mujeres, fundada a Suècia l'any 1980, que agrupava diverses dones llatinoamericanes que des de l'exili es van solidaritzar amb els seus països, van

denunciar la situació i van demanar veritat i justícia, a més d'ocupar-se de temes vinculats a la vida familiar i domèstica en l'exili.

2. Arxius de dones relacionats amb la seva activitat col·lectiva sectorial. Vam escollir els fons donats per 8 persones individuals, que cobreixen el període 1964–2007 i que, per mitjà de fotografies, fullets, iconografia, comunicats i declaracions públiques i correspondència, entre altres documents, expliquen part de la història de diferents esforços col·lectius de persones que van compartir oficis, professions o representacions gremials i l'acció política de les quals es concentra en la dècada dels vuitanta.
3. Arxius personals de dones relacionats amb la seva lluita per la veritat i la justícia, la llibertat i el dret de viure a la pàtria. Vam triar 17 fons de dones familiars de persones que van ser víctimes de la presó política i l'exili, la desaparició forçada i l'execució política, la documentació de les quals cobreix els anys 1957–2014 i inclou fotografies, correspondència, certificats, fullets, retalls de premsa, audiovisuals, documents de gestió, expedients judicials, testimoniatges, nòmines, llistes, etc.
4. Arxius de dones supervivents de la presó política, composts per donacions de 7 preses polítiques de la dictadura, que fan referència al període 1969–2003 i inclouen majoritàriament correspondència, retalls de premsa, publicacions seriades, iconografia, testimoniatges, comunicats i declaracions públiques i recursos d'empara, entre altres documents.

Als inventaris de cada fons i a una selecció d'ítems de cadascun (objectes personals, objectes històrics, butlletins, fotografies, publicacions seriades, fullets, revistes) hi apliquem una anàlisi qualitativa de tipus narratiu temàtic (Riessman, 2008; Bernasconi, 2011) per a identificar les formes de participació i incidència de les dones en el període dictatorial. Busquem saber el tipus de problemes de què s'ocupen o que denuncien, les accions que emprenen, a qui interpel·len, quines aliances estableixen, quins relats componen i amb quins discursos de l'època es relacionen. Aquest tipus d'anàlisi és sensible a les múltiples temporalitats que conviuen en un arxiu, la del donant, la dels protagonistes i la del temps històric en què actuen.

4 Les col·leccions del Museo de la Memoria y los Derechos Humanos de Xile

El Museo de la Memoria y los Derechos Humanos convoca a fer-se partícip de la reconstrucció de les memòries de la dictadura, a partir de l'acte voluntari de persones o institucions i per mitjà de la donació, el comodat o el llegat. La majoria dels ingressos s'han fet com a donacions permanents. A més, la recerca contínua de noves fonts ha permès complementar els patrimonis amb noves referències.

Una particularitat de l'arxiu del museu és que la seva organització no respon a l'esquema tradicional dels arxius en general. La seva classificació respon més a una tipologia documental que al "tràmit" i es caracteritza per reunir documents i objectes en diferents formes i suports, agrupats en col·leccions d'acord amb una classificació pròpia, dissenyada especialment per a les necessitats del museu. Cada vegada que una persona, família o institució contribueix al patrimoni, es genera un fons amb el seu nom i es creen les col·leccions necessàries d'acord amb la "Clasificación de colecciones". Així, per exemple, en la tipologia de document és possible crear col·leccions decertificats, de correspondència, de documents legals, de testimoniatges i relats, i de documents de gestió, entre altres. En relació amb la tipologia d'objectes, es creen col·leccions d'objectes personals (biogràfics), vestigis (d'algun lloc de caràcter històric), objectes històrics (que donen compte de situacions de violació o defensa i protecció dels drets humans), peces d'arpilleres, artesanía carcerària, etc. Cada col·lecció és integrada per unitats documentals simples o ítems. Per això el nivell de sèrie i subsèrie no té cabuda en aquesta organització, perquè aquestes han estat reemplaçades per la figura de la col·lecció.

El contacte personal és imprescindible per a documentar els contextos i incloure'ls com a part de les memòries que es recopilen, també perquè en aquesta trobada s'expressen les motivacions per a fer-se part d'aquesta reconstrucció. És un procés que no sempre és fàcil i demana temps per a desprendre's del que s'ha generat, reunit,

protegit i acollit en un espai privat, i traspassar-ho a un espai públic, a un territori comú.

Desde 1973 guardo conmigo dos cartas que me envió mi exmarido Carlos Jaime Manuschevich González. Una la escribió cuando estaba en el barco rumbo al [campo de prisioneros de] Pisagua y la segunda desde Pisagua. Esas cartas han viajado por el mundo conmigo, ya que me he cambiado muchas veces de lugar, desde 1983 vivo en Holanda. [...] Me pertenecen y me han acompañado casi toda una vida, lo cual significa que tienen un gran valor para mí, ya que forman parte de mi historia, de mi dolor, separación y lucha. Por lo tanto, forman parte de la historia de Chile como lo somos mi hija Tania Manuschevich Viaux y yo. Jaime falleció en octubre del 2012 y no pudimos ir juntos [al museo] a dejar estos documentos como hubiese sido nuestra idea. (Amelie Viaux)

Hi ha moltes vegades un temps previ a la donació, en què les persones i les organitzacions revisen els seus arxius, rememoren el que han viscut, trien i reordenen, o no, el que finalment decideixen lliurar al patrimoni comú.

El lliurament d'aquests arxius és un gest de despreniment d'objectes que intervenen en certes formes d'actuar al món i les evoquen. Implica transcendir l'espai íntim i personal, posant-lo a la disposició de l'accés públic i de les generacions futures. En molts casos, la donació conté una dimensió reparadora i dignificadora; el gest de despreniment de documents protegits durant dècades per a alguns fixa i memorialitza una experiència que, sense aquests documents, podria quedar invisible o esborrar-se:

Con estos documentos puedo contar mi historia, ya que me es muy difícil hablar de todo lo que pasó. (Luis Cerda Solis)

Hago entrega de los textos [...], para que la historia de lucha de las mujeres y también de este país no quede sólo en la memoria, así futuras generaciones pueden tener acceso a partir de la historia de su país. (Candy Andrea Paredes Cisternas)

Una vegada incorporats a les col·leccions, aquests patrimonis es constitueixen en la font principal per a les museografies generades pel Museo de la Memoria y los Derechos Humanos, sigui en l'exposició permanent o en exposicions temàtiques o temporals. Així mateix, són una font per a la recerca acadèmica, periodística, per als tribunals de justícia i per al treball pedagògic a les escoles —tant en la seva inclusió en material educatiu com en el treball a l'aula—, i també per a la creació artística i la producció cultural. En alguns casos, aquests documents han estat una font per a joves que cerquen conèixer i reconstruir històries familiars silenciades.

5 Anàlisi

5.1 La participació de dones durant la dictadura a Xile

Del total de fons donats al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos, el 84% correspon a donacions de persones (1.546 fons) o famílies (40 fons) que han traspassat part de la seva història de vida, de la seva experiència de dolor i de lluita, de solidaritat i de denúncia durant la dictadura, perquè s'integri en un patrimoni comú. De les donacions de persones, 663 corresponen a dones i 865, a homes.

Els fons donats per dones revelen la diversitat de les seves formes de participació. Els arxius de col·lectius de supervivents i familiars de persones víctimitzades confirmen que les dones lideren la denúncia pública nacional i internacional de les violacions dels drets humans; la lluita per la llibertat, la veritat i la justícia respecte als seus familiars; la formació d'agrupacions regionals, nacionals i internacionals per a enfortir les seves demandes i donar-se suport, i també les pràctiques de memòria. A diferència d'altres peces que testifiquen els crims de la dictadura, aquestes donacions permeten acostar-se als subjectes, a la forma i el caràcter dels seus vincles afectius, a les seves vides i personalitats abans de la detenció, desaparició i execució. I ens insten a acollir àlbums i arxius de famílies xilenes interceptades per sempre com a proves de la infàmia i lluites dignificadores. Aquí convergeixen certificats i fotografies emprats ja no per a marcar fites vitals, sinó per a provar l'existència legal d'una víctima negada per la dictadura; retalls de premsa, expedients judicials i peritatges forenses que remetent a la recerca legal i

la identificació d'ossos; objectes personals d'ús diari, com rellotges, o productes de consum, com cigarrets o monedes, que es tornen indicis de vides suspeses i senyals de qui roman en el record; fotografies, retalls de premsa, cartes, notes i quaderns personals que testifiquen l'acció del familiar que passa a constituir part important de la seva identitat en la cerca i la denúncia. Aquestes donacions també remetent a la gestió de les economies domèstiques i les famílies en aquestes circumstàncies, i al paper que moltes dones van haver d'assumir en la manutenció de les seves llars i en la criança.

En els arxius d'ex-preses polítiques predominen cartes, retalls de premsa i publicacions que revelen el caràcter testimonial de col·leccions que ens acosten a l'experiència concentracionària, a la seva quotidianitat, les seves violències, les estratègies desplegades per a suportar-la solidàriament, les reflexions que genera, i el manteniment de llaços i lluites extramurs. Són el missatge tranquil·litzador que reporta salut física i mental, l'escriptura testimonial que processa l'experiència, la carta manuscrita que intenta continuar construint família i parella:

Espero tu carta semanal y nuestro próximo encuentro. Mientras tanto, te visito espiritualmente todas las noches; salimos a caminar pausadamente por las calles distintas —el escenario lo hacemos nosotros mismos—, conversamos de tantas cosas, nos integramos más, cerramos un capítulo en nuestras vidas y abrimos otro, más pleno, sin asperezas y con toda la inmensa riqueza que representa la gran experiencia que hemos adquirido [...], te quiero enormemente. (Carta escrita per Carlos Jorquera Tolosa el 14 o 15 de maig de 1974 a la seva dona, Angélica Beas Millas, durant el presidi a l'illa de Dawson, Fons Angélica Beas Millas)

Les cartes també visibilitzen el paper d'infants i adolescents en el manteniment d'aquests vincles familiars, el seu interès per incloure els familiars presos en la vida quotidiana infantil, i la seva creativitat i humor per a acostar-se i reduir distància i temps: "Después cuando estemos juntos me vas a enseñar a dividir porque tengo ganas de aprender", "tú escíbeme el martes una carta larga larga" (carta escrita per Cristina Elena Alegría al seu pare, José Alegría Godoy, detingut al Campament de Presoners Illa Quiriquina, sense data, encara que el camp va funcionar entre l'11 de setembre de 1973 i l'abril de 1975, Fons Leticia Soto Villablanca).

Butlletins elaborats a la presó remetent a concepcions de l'experiència concentracionària "independiente de su duración" com "un frente de lucha" i una prova d'enfortiment moral i polític: "superación de debilidades, confirmación de la justeza de las propias convicciones, renovación del compromiso con nuestra clase y nuestro pueblo" (butlletí núm. 2, "Juntos romperemos las cadenas", preses polítiques de Concepción, presó de Coronel, 1981, Fons Arinda Ojeda). Aquí també apareix la doble lluita de la dona —per participació i per visibilitat política— i la seva consciència que aquesta condició la fa objecte de violència política generalitzada:

Para la dictadura y sus organismos represivos resulta doblemente inaceptable que la mujer participe en las luchas de la Resistencia, y esto es palpable cuando se enfrenta la tortura donde, además de buscar el daño y el dolor físico y psicológico como individuo, se enfatiza en lo más profundo e íntimo de la propia sensibilidad de la mujer. (*Ibid.*)

Així mateix, els documents i les fotografies donats remetent a la construcció d'un espai familiar a la presó, on van rebre i van compartir la vida i la cura de fills i filles, van donar a llum i van defensar el dret a la família de la dona presonera.

Dones de diverses procedències, supervivents i familiars de víctimes, també van buscar constituir una veu amb incidència en l'opinió pública. Per a això, de manera individual o col·lectiva, van interpel·lar presoners poderosos, majoritàriament homes. Cartes, declaracions i comunicats enviats a juristes, líders religiosos i al mateix dictador, en què es denunciaven les violacions dels drets humans, s'exigia saber la veritat i es demanava justícia, i també notícies i incursions en la premsa nacional revelen aquesta manera d'intervenció en la contingència política. En paral·lel, pamflets, fullets i cartells de circulació clandestina testimonien l'activació de xarxes horitzontals, en què es convocava milers de dones a activitats públiques i que articulaven el moviment de dones a Xile amb les seves iguals de tot el món. Però el seu repertori d'acció no es va limitar al recurs —històricament masculí— de la paraula. Les accions més creatives, agosarades i trencadores van recórrer al propi cos, al carrer i fins i tot a l'estadi de futbol, els quals es van significar com a espais d'intervenció política i d'interlocució amb la societat xilena, que semblava no voler-se involucrar en la demanda per la fi dels crims. Amb *performances* i intervencions públiques llampec, marxes i accions d'art, milers de dones organitzades van amenaçar el règim i la societat (vegeu la imatge 1).

Imatge 1. Intervenció de carrer, centre de Santiago. Font. Fons Teresa Valdés. CEDOC, MMDH

Els seus eslògans es refereixen a coordenades que vinculen, distingeixen, posicionen i legitimen les dones: la maternitat, "porque damos vida defendemos la vida"; la força, "somos una, somos +, somos fuerza de mujer", "adelante compañera, contamos con tu fuerza"; el compromís, "movilización de marzo va: palabra de mujer", i la constitució d'una majoria capaç d'alterar el curs de la història, "no + porque somos +", "no + La Libertad tiene nombre de mujer", "al hablar de democracia hay que pensar en las mujeres".

La participació també remet a l'assistència d'altres dones i les seves famílies amb condicions de precarietat. L'arxiu del Movimiento Pro Emancipación de la Mujer Chilena i de l'Asociación Latinoamericana de Mujeres demostra l'activació d'un repertori d'accions col·lectives mitjançant olles comunes, menjadors populars, espais de trobada i cura de menors. Indica, a més, els intents de les dones per a comprendre i sistematitzar experiències de vida lligades a la repressió, la pobresa i el desarrelament dels qui retornen al país. El Fons del Programa de Acció con Mujeres, al seu torn, il·lustra la lògica d'intervenció social en grups de dones en situació de vulnerabilitat més important.

Un altre camp d'incidència de les dones durant la dictadura va ser la política institucional. La participació política de les dones i la seva acció en el món sindical i en l'articulació i organització de gremis (professors, assistents socials, infermeres, entre altres) es veuen sostingudes per una sèrie de documents. Declaracions i crides públiques il·lustren demandes sectorials, aliances amb altres sectors i participació en les grans demandes pel final del règim, la fi de la censura o el dret del treball i la salut. Els documents permeten identificar la trajectòria seguida per aquestes dones en les seves organitzacions i els esforços fets per legitimar-se i assumir papers de lideratge en la democratització d'associacions professionals i del país. Aquests arxius, conservats per dones, reconstrueixen i revisen el seu paper com a actores polítiques durant la dictadura.

El camp de la cultura i les arts va ser un espai fructífer de treball en l'àmbit de la família i de la comunitat, massiu, professional i *amateur*. Fotografies, programes culturals, cartells, documents de gestió, proclames, entre altres objectes integrants de les donacions de les agrupacions sectorials de dones i d'ex-preses polítiques, testifiquen pràctiques sostingudes d'apropiació de les arts mitjançant l'acció col·lectiva. Per exemple, la música de denúncia i protesta i el recurs al teatre comunitari van permetre l'expressió artística de diversos grups postergats. Les obres representades i el teixit social activat per a posar-les en escena revelen la vinculació d'art, educació, política i promoció social que les dones van afavorir activament. Així mateix, van protegir imatges i objectes d'expressions culturals de resistència elaborats per elles mateixes, com arpilleres, o produïts per altres, com repositoris gràfics de

murals o accions d'art.

De manera transversal a les donacions apareix un discurs progressista i divers que fa visibles reivindicacions i demandes d'altres grups postergats o francament subalterns com la població indígena, o els infants i adolescents; sosté exigències feministes com el dret de l'avortament (en aquest moment no legalitzat al país) i la fi del patriarcat —denominat "la lucha contra las dos dictaduras"— (diari *Fortín Mapocho*, 25/05/1987, Fons Teresa Valdés), i porta ben aviat a la discussió nacional problemàtiques urbanes i ambientals. En aquest sentit, les donacions converteixen en tema un espectre de vulneracions i problemes més ampli i complex que el que s'hi sol associar.

6 Conclusions

Malgrat les dures restriccions a l'exercici de la política, l'associació i l'expressió pública, i els danys profunds que el terrorisme d'estat va produir en el teixit social, la diversitat de peces documentals donades al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos revela els diferents espais d'incidència que van ocupar les dones durant la dictadura, des de la presó fins als organismes internacionals, passant pel barri, els espais públics o les oficines de l'Administració estatal. Així mateix, les donacions testimonien un repertori divers d'accions de denúncia, acompanyament, solidaritat, promoció i intervenció social, educació popular, expressió cultural, reflexió i intercanvi. I també mostren la dona com a articuladora i constructora de xarxes, capdavantera i portaveu. Les col·leccions fan referència a dones de diverses procedències i experiències, que van convergir en el valor assignat a la resolució col·lectiva dels problemes, i en el fet d'articular una lluita que incloïa drets humans, socials, polítics i culturals i la mateixa posició de la dona en la societat. En definitiva, a contra corrent de lectures que tendeixen a privatitzar el dany causat durant la dictadura, aquests fons documentals revelen experiències de resistència sustentades en la socialitat, el vincle i un projecte convergent.

Que aquesta documentació hagi traspassat l'espai privat en què es mantenia per a ser donada al Museo de la Memoria y los Derechos Humanos amb la voluntat que sigui pública és sens dubte una aportació per a trencar els silencis i les invisibilitats de les múltiples experiències personals i col·lectives durant la dictadura. Sense aquestes fonts, la reconstrucció de la nostra memòria històrica i especialment les vivències i les lluites de les dones seria incompleta. Aquesta documentació ha permès, a més, reconèixer les víctimes i fer una aportació als processos de veritat, reparació i justícia, perquè adquireix un valor de prova. I sobretot ha permès que les noves generacions coneguin, s'apropiïn i ressignifiquin des del present aquestes experiències.

Bibliografia

Arendt, Hannah (2011). *La condición humana*. Paidós, Buenos Aires.

Bernasconi, Oriana (2011). "Aproximación narrativa al estudio de fenómenos sociales: principales líneas de desarrollo". *Acta sociológica*, n.º 56, p. 9–36.

Hiner, Hillary (2015). "Fue bonita la solidaridad entre mujeres": género, resistencia, y prisión política en Chile durante la dictadura". *Revista estudios feministas*, vol. 23, n.º 3.

<http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-026X2015000300867>. [Consulta: 15/11/2019].

McKemmish, Sue (1996). "Evidence of me". *The Australian library journal*, vol. 45, no. 3.

<<https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00049670.1996.10755757?needAccess=true>>. [Consulta: 10/09/2019].

Riessman, Catherine (2008). *Narrative Methods for the Human Sciences*. Los Angeles: Sage.

Notes

¹ La participació femenina en el total de les donacions resulta majoritària quan afegim els fons donats per agrupacions i famílies que són formades totalment o majoritàriament per dones.

Recerca finançada pel Pla-Conicyt, projecte SOC180005.

Articles similars a BiD

- Les metadades a les revistes electròniques espanyoles de biblioteconomia i documentació (<http://bid.ub.edu/11cantos.htm>). Cantos Puig, Carme. (2003)
- Una mirada crítica a la formació en gestió del coneixement en els estudis d'Informació i Documentació a Espanya (<http://bid.ub.edu/36/pacios.htm>). Reyes Pacios, Ana; Rueda Martínez, Isabel. (2016)
- La repercussió de les noves sortides professionals en les titulacions en Biblioteconomia i Documentació : un estudi exploratori (<http://bid.ub.edu/35/weech.htm>). Weech, Terry. (2015)
- Inserció laboral dels titulats en Biblioteconomia i Documentació per la Universitat de Barcelona (<http://bid.ub.edu/12borreg.htm>). Borrego, Àngel; Comalat, Maite; Estivill Rius, Assumpció. (2004)
- Mètodes i tècniques de recerca en els articles de documentació periodística a Espanya (1997-2002) (<http://bid.ub.edu/11gualla.htm>). Guallar, Javier. (2003)

Articles similars a Temària

- Intel·ligència competitiva com a eina d'adaptació de les universitats i de la informació i la documentació a l'EEES i al nou mercat laboral (<http://www.raco.cat/index.php/Item/article/view/217162>). López-Borrull, Alexandre; Ortoll i Espinet, Eva; Garcia Alsina, Montserrat; Corbasí Morales, Josep. (2010)
- Situación laboral de los diplomados en biblioteconomía y documentación por la Universidad de Zaragoza (1992-2006) (<http://www.elprofesionaldelainformacion.com/contenidos/2008/noviembre/07.pdf>). Domingo del Valle, María; Ubieto Artur, María Isabel. (2008)
- cifras de la enseñanza universitaria en documentación en España : 2006 (<http://www.elprofesionaldelainformacion.com/contenidos/2008/julio/10.pdf>). Delgado López-Cózar, Emilio; Corrochano, Mercedes de la. (2008)
- Desarrollo profesional y opinión sobre la formación recibida de titulados universitarios en información y documentación de las universidades públicas de Madrid (2000-2005) (<http://www.elprofesionaldelainformacion.com/contenidos/2008/mayo/02.pdf>). Moreiro González, José Antonio; Azcárate Aguilar-Amat, Pilar; Marzal García-Quismondo, Miguel Ángel; Tejada Artigas, Carlos; Vergueiro, Waldomiro C.S.. (2008)
- Projectes d'investigació en Biblioteconomia i Documentació a Espanya (<http://www.raco.cat/index.php/Bibliodoc/article/view/16667/41462>). Delgado López-Cózar, Emilio; Moneda Corrochano, Mercedes de la; Torres Salinas, Daniel. (2004)

Articles del mateix autor a Temària

Ortiz-Repiso, Virginia (http://www.temaria.net/lista.php?base=temaria&opcio=veure&campo_1=creator&

texto_1=Ortiz-Repiso%2C+Virginia)

[més informació (http://www.temaria.net/similares.php?fichero=ortiz.htm&preferente=1575-5886&rev_preferente=BiD)]

Entrada (/user
/login?destination=node/577)

Facultat d'Informació i Mitjans Audiovisuals (UB) (<http://www.ub.edu/biblio>)

Carrer Melcior de Palau 140, 08014-Barcelona

Graus (<http://www.ub.edu/biblio/futurs/>)

Màsters (<http://www.ub.edu/biblio/masters/masters.html>)

Doctorat (<http://www.ub.edu/biblio/doctorat-dinformacio-i-documentacio-/doctorat-dinformacio-i-documentacio-en-la-societat-del-coneixement.html>)

Altres estudis (<http://www.ub.edu/biblio/cursos-de-formacio-continuada/altra-oferta-formativa.html>)

Recerca (<http://www.ub.edu/biblio/recerca/7.html>)

Estudis de Ciències de la Informació i de la Comunicació (UOC)

(<http://www.uoc.edu/portal>)

/ca/estudis_arees

/ciencies_informacio_comunicacio/docencia/index.html)

Rambla del Poble Nou, 156, 08018-

Barcelona (publicacions@uoc.edu (mailto:publicacions@uoc.edu))

Oferta formativa

(<https://estudis.uoc.edu>)

/ca/comunicacio-informacio)

Coneix la UOC (<https://www.uoc.edu>)

/portal/ca/universitat/index.html)

Recerca i innovació

(<https://research.uoc.edu/portal/ca/ri/index.html>)

Estudia a la UOC

(<https://estudis.uoc.edu/>)
